

Over de samenhang tussen de sacramentsnis en het Heilig Graf in het middeleeuwse kerkinterieur

J.E.A. Kroesen

1. Het Heilig Graf als mise-en-scène van de paasliturgie

Met het oog op de liturgie van de Stille Week en Pasen ontstond omstreeks het einde van het eerste millennium in de latijnse christenheid een specifiek liturgisch meubelstuk dat doorgaans wordt aangeduid als *Sepulchrum Domini* of Heilig Graf.¹ Hieromtrent concentreerden zich de rituelen van *depositio* en *elevatio*, ten teken van respectievelijk de graflegging en de opstanding van Jezus Christus. Het betreft een symbolische re-enactment van het paasevangelie door middel van de symbolische 'begravenis' van één of meerdere attributen op Goede Vrijdag, gevolgd door de ceremoniële verheffing op paaszondag. Als voorwerpen van depositio konden de hostie, een crucifix - als geheel of de corpus afzonderlijk - of beide tegelijk dienen.

Op Goede Vrijdag werd het object van graflegging, na de evangelielezing, in processie vanaf het hoofdaltaar naar het Heilig Graf gebracht, waarin het vervolgens werd gedeponeerd. Het graf werd vervolgens verzegeld en tot aan de paasmorgen bewaakt door speciaal voor die taak aangestelde wachters. De rituele paasliturgie werd nooit officieel gecanoniseerd. Dit officieuze karakter had een grote diversiteit aan tradities tot gevolg die van land tot land en van tijd tot tijd konden verschillen.²

Daar iedere liturgische variant een specifieke uitvoering van het Heilig Graf vereiste, ontstond in de loop van de Middeleeuwen een diversiteit aan Heilig Graftypen. Werde de hostie in een pyxis begraven, al dan niet tezamen met een kleine crucifix, dan volstond een houten schrijn op het altaar, een *loculus* in de altaarsteen³ of een bescheiden nis in de koorwand bij het altaar.⁴ Was er daaren-

¹ De oudste beschrijvingen gaan terug tot de tweede helft van de tiende eeuw, zoals de *Regularis Concordia* van ca. 970, toegeschreven aan bisschop Ethelwold van Winchester, en de *Vita* van bisschop Ulrich van Augsburg († 973).

² Zie voor een grondige analyse van de middeleeuwse paasliturgie in haar verschillende varianten o.a. N.C. BROOKS: *The Sepulchre of Christ in art and liturgy* (= University of Illinois Studies in language and literature VII 2) (Urbana 1921); K. YOUNG: *The drama of the medieval church* 2 vols. (Oxford 1933); K. GSCHWEND: *Die depositio und elevatio Crucis im Raum der alten Diözese Brixen. Ein Beitrag zur Geschichte der Grablegung und der Auferstehungsfeier am Ostermorgen* (Bozen 1965).

³ B. STOLT: *Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst; paralleller och påverkningar* (Uddevalla 1993) 31: "I Frankrike men också i andra delar av Europa har påskgraven anordnats i en ihållighet i högaltaret."

⁴ Dit gegeven onderstreept de nauwe samenhang tussen het altaar en het Heilig Graf. Op

tegen sprake van een grotere Christusvoorstelling, dan was een omvangrijkere structuur vereist. Deze kon de vorm aannemen van een levensgrote sarcofaag (afb. 1), hetgeen aan de depositio van de corpus een zeer natuurgetrouw karakter verleende.⁵ Ook konden kruisiging en graflegging aanschouwelijk worden gemaakt aan de hand van een specifiek soort crucifix met een afneembaar Christuscorpus. Na afneming van het kruis konden de armen, die verdraaibaar zijn, langs het lichaam worden gelegd, waarna de Christusvoorstelling als geheel in de sarcofaag kon worden gedeponereerd.⁶ In Mazzarino op Sicilië heeft zich deze praktijk tot op heden gehandhaafd (afb. 2).⁷

2. Monumentalisering van het Heilig Graf

Aanvankelijk werd het Heilig Graf in hout uitgevoerd. Het betrof dan een liturgisch *mobilium* dat enkel gedurende de tijd rondom Pasen in het kerkinterieur stond opgesteld. In de veertiende en vijftiende eeuw trad vervolgens met name in Duitsland en Engeland een geleidelijke monumentalisering op. Het Heilig Graf werd nu overwegend in steen uitgevoerd waardoor het niet langer tijdelijk maar permanent in het kerkinterieur aanwezig was. Deze monumentalisering volgde in hoofdzaak twee lijnen, die corresponderen met de belangrijkste aangeduide varianten van depositio en elevatio.

De graflegging van een Christuscorpus riep sterke associaties op met de normale begrafenisplechtigheid, een suggestie die nog werd versterkt door de toenemende concentratie op het lijden en sterven van Christus. Als gevolg hiervan werd het Heilig Graf in de late Middeleeuwen op sommige plaatsen vorm-

grond van de aanwezigheid van heiligenreliken in altaren werd het altaar in de Middeleeuwen ook wel aangeduid als het *sepulchrum* van de desbetreffende heilige (cf. J. BRAUN: *Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung* Bd. 1 (München 1924) 241). Hoewel Braun dit stellig ontkent, moet de aanwezigheid van een crucifix of een geconsacreerde hostie, het lichaam van Christus, in het verlengde hiervan een betekenisoverdracht van het Graf van Christus op het altaar hebben bewerkstelligd. Deze aanname wordt door een aantal dertiende-eeuwse bronnen bevestigd waarin het altaar functioneert als symbolisch Heilig Graf, bijvoorbeeld in Besançon, Le Mans en Tours (cf. BROOKS: *The Sepulchre* 60 en J.K. BONNELL: *The Easter sepulchrum in its relation to the architecture of the High Altar*, in *Publications of the Modern Language Association of America* 31 (1916) 669-670).

⁵ Dergelijke grafkisten waren in gebruik in bijvoorbeeld Västerlövsta (nu in Historiska museet, Stockholm), Wienhausen (nabij Celle (D), cisterciënzerklooster) en Magerau (nabij Fribourg (CH), cisterciënzerklooster).

⁶ G. TAUBERT & J. TAUBERT: *Mittelalterliche Kruzifixe mit schwenkbaren Armen. Ein Beitrag zur Verwendung von Bildwerken in der Liturgie*, in *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* 23 (1969) 78-121.

⁷ Zo vertelde mij don Carmelo Bilardo, priester in de parochiekerk van Sta. Maria Maggiore, op 13 april 1999.

gegeven als een gotisch grafmonument, bestaande uit een bewerkte stenen sarcofaag binnen een monumentale omlijsting. Zo is de stenen grafkist in de St. Maria zur Höhekerk te Soest in Westfalen gevat binnen een beschilderde muurnis onder een spitsboogarcosolium (afb. 3). Dit Heilig Graf moet in samenhang met het *Scheibenkreuz* (afb. 4) in dezelfde kerk worden begrepen, daar beide kunstwerken dateren van omstreeks 1230-1240.⁸ Het Christuscorpus, dat verloren is gegaan, kon van het kruis worden afgenomen en in processie ten grave worden gedragen.

De depositio van een hostie vereiste een essentieel andere uitvoering van het Heilig Graf. Op Goede Vrijdag werd een tevoren geconsacreerde hostie in een pyxis in het graf geplaatst ten teken van het lichaam van Christus. De liturgische ritus van Rome verbood sinds de vijfde eeuw de wijding van een hostie tijdens de avondmis van Goede Vrijdag.⁹ Uit deze bepaling ontstond de (binnen de rooms-katholieke liturgie nog steeds bestaande) praktijk van de *missa praesantificationum*, de communieviering op Goede Vrijdag waarin de gewijde hostie uit de mis van Witte Donderdag werd gebruikt. Deze *depositio hostiae* verlangde een veel bescheidener uitvoering van het Heilig Graf, dat doorgaans slechts een kleine nis in de koorwand omvatte. Veel minder sterk dan de begravenis van een crucifix of een afzonderlijke Christuscorpus wekte de graflegging van een hostie funeraire associaties. Daarentegen trad een andere parallel des te sterker op de voorgrond, namelijk die met de sacramentsnis of tabernakel.¹⁰

3. Samenhang tussen Heilig Graf en tabernakel

Vanaf de dertiende eeuw was er onder invloed van de conciliaire besluiten van Lateranen IV in 1215 (vaststelling van het dogma van de transsubstantiatie en het gebod van de jaarlijkse communie) en de instelling van het Sacramentsfeest in 1264 sprake van een groeiende concentratie op de eucharistie.¹¹ De geconsacreerde hostie diende op gepaste wijze in de kerkruimte te worden bewaard, optisch benadrukt door een monumentale omlijsting. Dit geschiedde doorgaans

⁸Cf. G. DEHIO: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler: Nordrhein-Westfalen II - Westfalen* (Darmstadt 1969) 532-533.

⁹ Cf. YOUNG: *The drama* II 114.

¹⁰ Voor de depositio hostiae ontstond met name in Zuidwest-Duitsland een specifiek Heilig Graftype, waarbij een gebeeldhouwde Christusvoorstelling vast in een sarcofaag is aangebracht. De hostie werd dan in een kleine afsluitbare holte in de borst van Christus gedeponeerd. Een dergelijk Heilig Graf, daterend van omstreeks 1330, bevindt zich in het schip van de Munsterkerk in Freiburg im Breisgau. Aangezien er bij deze variant gezien de situering en de uitvoering onmogelijk sprake is van samenhang met de sacramentsnis, zijn deze Heilige Graven ter wille van de overzichtelijkheid buiten beschouwing gelaten.

¹¹ J.N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK & J. LINDEBOOM: *Handboek der kerkgeschiedenis I* ('s Gravenhage 1942) 260.

in een bewerkte wandtabernakel (sacramentsnis) of, vooral in de vijftiende eeuw, in een vrijstaand sacramentshuis.¹² De parallel met het Heilig Graf ontsproot aan de liturgische overlap die er tussen beide bestond, daar zowel het Heilig Graf als de tabernakel dienden voor het opbergen van de gewijde hostie; het Heilig Graf slechts eenmaal per jaar tussen Goede Vrijdag en Pasen, het sacramentshuis na iedere viering. Evenals het Heilig Graf fungeerde de tabernakel daarmee als bewaarplaats voor het eucharistische brood dat het levende lichaam van Christus vertegenwoordigde.¹³ De inhoudelijke basis voor de nauwe samenhang tussen beide thema's is aan dit gegeven inherent. Met een reeks van voorbeelden kan deze aanname worden onderbouwd.

Uit de dertiende eeuw stamt een groep torenvormige tabernakels die in hout zijn uitgevoerd. Dergelijke sacramentstorens werden voor de *oblatio* vanuit de sacristie door diakenen naar het altaar in het koor gebracht. De toren (*turris*) gold in de christelijke traditie naar psalm 61:4¹⁴ als een zinnebeeld van veiligheid en toevlucht. Door de tabernakel vorm te geven als een toren wilde men tot uitdrukking brengen dat Christus, die erin woonde, de enige hoop en zekerheid voor de christen was.¹⁵ Maar bovendien moet de torenvorm worden opgevat als een verwijzing naar de Anastasis-rotonde in Jeruzalem. Deze centraalbouw, bestaande uit een ronde grafkapel omgeven door een colonnade en aan de bovenzijde overspannen door een spitse koepel, diende met name in de vroege Middeleeuwen veelvuldig als model voor West-Europese kerken en kapellen gewijd aan het Heilig Graf.¹⁶

Voor de middeleeuwer stond bij nabootsing van het Heilig Graf echter veel meer de overdracht van een idee centraal dan dat men pretendeerde om de specifieke details te imiteren.¹⁷ Essentieel waren een rond of veelhoekig grondplan en een spits toelopend dak. Onder de vele voorbeelden van Heilig

¹² Voor de ontwikkelingsgeschiedenis van de behuizing voor het sacrament zij gewezen op het standaardwerk van F. RAIBLE: *Der Tabernakel einst und jetzt* (Freiburg im Breisgau 1908).

¹³ P. SHEINGORN: *The Easter Sepulchre in England* (Early drama, art and music reference series 5) (Kalamazoo 1987) 38.

¹⁴ 'Want Gij zijt mij een schuilplaats geweest, een sterke toren tegen de vijand' (*turris fortitudinis a facie inimici*).

¹⁵ RAIBLE: *Der Tabernakel* 152-153.

¹⁶ Zie G. DALMAN: *Das Grab Christi in Deutschland* (Leipzig 1922) en W. GÖTZ: *Zentralbau und Zentralbautendenz in der gotischen Architektur* (Berlin 1968) 219-236.

¹⁷ "To be recognizable, it has to be 'round' and it has either to contain a reproduction of the tomb or to be dedicated to it. The essential outstanding elements may be elaborated by adding to them other features such as the ambulatory, the chapels, the gallery, the clerestory, the vault, a certain number of supports and some measurements. There also are typical features of the prototype and therefore may be carried over into copies. The model contains, as it were, a repertory of uncommon elements from which very few have to be chosen whereas others may or may not be selected." R. KRAUTHEIMER: Introduction to 'an Iconography of Medieval Architecture', in *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (London 1942) 13.

Grafkerken in West-Europa verdienen de St. Michaël in Fulda, de Holy Sepulchre-church te Cambridge, alsmede de tempelierskerken van Tomar (Portugal) en Torres del Rio (Navarra, Spanje) (afb. 5) vermelding. Met de modellering van de tabernakel naar het 'oorspronkelijke' paradigma was een vergelijkbare betekenisoverdracht ingegeven. Dit gegeven vinden we vooral in de Mozarabische en de Gallicaanse ritus bevestigd, waar de bewaarplaats voor de eucharistie werd aangeduid als *monumentum, sepulchrum Christi*.¹⁸ Tegen deze achtergrond werd het opbergen van het gewijde sacrament na iedere misviering opgevat als de depositio, de graflegging van Christus. Een sacramentstoren van het zojuist aangeduide type bevindt zich in het cisterciënzerklooster van Sénanque (Vaucluse) (afb. 6).¹⁹ Deze vroeg dertiende-eeuwse houten structuur heeft de vorm van een achthoekige centraalbouw en wordt bekroond door een spitse lantaarn. De bovenrand is afgezet met een wimbergfries. Er is sprake van een opvallende gelijkenis tussen deze sacramentstoren en de Heilig Grafkapellen in de domkerken van Maagdenburg en Konstanz (afb. 7), die eveneens in de dertiende eeuw tot stand kwamen.²⁰ Vergelijkbaar zijn twee sacramentstorens op het Zweedse Oostzee-eiland Gotland, respectievelijk afkomstig uit de Mariakerk te Visby en de parochiekerk van Väte.²¹ De theologische verbinding met het Heilig Graf werd zeer kernachtig geformuleerd door St. Germain, bisschop van Parijs, in zijn *Expositio brevis*: "Het lichaam des Heren wordt echter daarom in een toren gedragen, omdat het graf van de Heer in de vorm van een toren in de rotsen was uitgehouwen, met daarbinnen de baar waarop het lichaam des Heren heeft gerust en waar vervolgens de koning der glorie triomferend is opgestaan."²²

De nauwe verbinding tussen Heilig Graf en sacramentsnis kan tevens worden geïllustreerd aan de hand van een aantal voorbeelden waarbij beide zijn versmolten. Interessant is het dertiende-eeuwse Heilig Graf van Twywell (Northamptonshire) dat tezamen met de sacramentsnis en een lezenaar (voor de lezing van het paasevangelie ?) in één monumentaal geheel is gecombineerd (afb. 8). Meteen op de koorvloer bevindt zich een brede korfboognis met daarboven een dubbele tabernakel waarop een lezenaar is aangebracht. In de onderste nis konden op Goede Vrijdag een pyxis met de gewijde hostie en een

¹⁸ RAIBLE: *Der Tabernakel* 122-225.

¹⁹ Beschreven door A. SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab in der deutschen Bildnerei des Mittelalters* (Freiburg im Breisgau 1940) 6.

²⁰ Beschreven in DALMAN: *Das Grab* 30-35.

²¹ Nu in het museum Gotlands Fornsaal in Visby. Zie ook B. STOLT: *Medeltida* 24.

²² "Corpus vero Domini ideo defertur in turribus, quia monumentum Domini in similitudinem turris fuit scissum in petra et intus lectum, ubi pausavit corpus dominicum, unde surrexit Rex gloriae in triumphum." Sancti Germani Parisiensis episcopi expositio brevis antiquae liturgiae Gallicanae (in duas epistolas digesta) I - de sono, in J.P. MIGNE: *Patrologia Latina* LXXII (Paris 1878) 93; vert. J.K.

crucifix worden “begraven”.²³ Ook in het Zuidwesten van Duitsland treffen we een aantal situaties aan waarin sacramentsnis en Heilig Graf met elkaar zijn verbonden. Op diverse plaatsen in het Markgräfler Land zijn in de tweede helft van de vijftiende eeuw sacramentshuizen ontstaan die zijn voorzien van een nis bestemd voor het ritueel van depositio hostiae. In de kerk te Ötlingen bevindt zich in de noordelijke koorwand een Heilig Grafnis (afb. 9) die wordt gedateerd rond 1475.²⁴ In de wand verzonken bevindt zich een ongeveer 1,30 meter brede sarcofaag die aan de voorzijde is voorzien van reliëfs die de slapende wachters bij het graf voorstellen. Daarboven is een nis uitgespaard waarin tussen Goede Vrijdag en Pasen een kelk met de hostie werd geplaatst. Enkele verfesten die in deze nis zijn aangetroffen wijzen op een geschilderde voorstelling van de dode Christus met gekruiste armen die de idee van de graflegging van het lichaam onderstreepte.²⁵ Sarcofaag en grafnis worden gezamenlijk omsloten door een muurboog die in de spitse sluiting een tabernakel omvat. Links en rechts van het deurtje is een reliëf een engel voorgesteld. Dat het Heilig Graf en de sacramentsnis in Ötlingen als één geheel moeten worden opgevat, bevestigen de twee fialen die het geheel aan weerszijden markeren. Een vergelijkbare situatie treffen we aan in de naburige dorpskerken van Mappach en Riedlingen. Tenslotte zij nog verwezen naar de gecombineerde Heilig Graf- en sacramentsnis in de parochiekerk te Schönaue im Wiesental (afb. 10) die dateert van omstreeks 1500.²⁶ Beide vormen één geheel, gevat binnen een kielboog en aan weerszijden benadrukt door een fiaal. In het boogveld boven het tabernakeldeurtje is de Veronica-zweetdoek afgebeeld, en naast de spits van de muurboog bevinden zich twee bazuinblazende engelen. Verder zijn reliëfs aangebracht van de Man van Smarten en twee engelen met banderollen. Onder het sacramentshuis flankeren twee slapende wachters een rechthoekige nis, die functioneerde als Heilig Graf. Opvallend is overigens dat deze voorbeelden, die sterk afwijken van de algemene ontwikkelingslijn van zowel het sacramentshuis als het Heilig Graf in Duitsland, zich concentreren in een klein gebied langs de Rijn, aan de grens met het huidige Frankrijk. In het licht van de eerder besproken duiding van de tabernakel als *sepulchrum domini* die met name in de Gallicaanse ritus expliciet aanwezig was, mag een zekere beïnvloeding vanuit Frankrijk worden verondersteld.

A. Heales brengt de mogelijkheid naar voren dat in veel kerken waar geen afzonderlijke sacramentsnis en grafnis voorhanden waren, beider functies in één nis verenigd werden: “This, which we commonly call an aumbry, would be extremely suitable as the depository for the pyx, or pyx and crucifix, and it seems exceedingly likely that it was intended to receive them in Holy Week

²³ Zie F. BOND: *The chancel of English churches* (London etc. 1916) 236.

²⁴ SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 32-33.

²⁵ SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 32-33.

²⁶ SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 34.

(...).”²⁷ In de liturgie rondom Pasen deed de nis dienst als Heilig Graf terwijl deze door het jaar heen fungeerde als bewaarplaats voor het sacrament. Stolt veronderstelt voor enkele voorbeelden op Gotland eenzelfde dubbelfunctie als sacramentshuis annex Heilig Graf.²⁸ A. Schwarzweber noemt een drietal laat veertiende-eeuwse voorbeelden van sacramentsnissen in het noorden van Beieren die zijn voorzien van een reliëf van de graflegging.²⁹ Deze voorstelling vormde een verwijzing naar de idee van depositio hostiae die telkens na de misviering werd opgeroepen wanneer het sacrament werd opgeborgen. Van hier is het nog slechts een kleine stap naar het gebruik van dezelfde nis als sepulchrum op Goede Vrijdag.³⁰ Mogelijk diende ook de rijk gebeeldhouwde wandnis-structuur die in verscheidene Noord-Engelse kerken kan worden aangetroffen de gecombineerde functie van sacramentsnis en Heilig Graf. De iconografie van deze monumenten heeft betrekking op zowel de thematiek van dood en opstanding als op meer algemene voorstellingen rond het lichaam van Christus.³¹ Voorbeelden treffen we aan in St. Andrew’s church in Heckington (Lincolnshire) en in de kerk van All Saints te Hawton (Nottinghamshire) (afb. 11). Naast de gebruikelijke voorstellingen van de slapende wachters, de opstanding en de verschijning aan de vrouwen is in deze laatste kerk tevens de Hemelvaart weergegeven.³²

Maar ook als er geen sprake is van een materiële of functionele fusie van de sacramentsnis en het Heilig Graf, kan een zekere samenhang tussen beide worden waargenomen. Het Heilig Graf en de tabernakel bevinden zich, daar waar zij beide in de kerk aanwezig zijn, vrijwel zonder uitzondering in elkaars onmiddellijke nabijheid. Sacramentsnissen treffen we bijna overal aan in de noord- of noordoostmuur van de koorruimte.³³ Enkele voorbeelden in Noord-Nederland zijn Anjum, Westeremden en Roden (afb. 12).³⁴ Ook bij de latere

²⁷ A. HEALES: Easter sepulchres: their object, nature and history, in *Archaeologia or, miscellaneous tracts relating to antiquity* 42 (London 1869) 296.

²⁸ “Det kan ha fungerat som en tillfällig påskgrav (...)” STOLT: *Medeltida* 24/34ff.

²⁹ Nürnberg (St. Sebald), Rothenburg (St. Jakob) en Bamberg (Liebfrauenkirche). SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 45-47.

³⁰ “Bei den drei genannten wird außerdem durch die Darstellung der Grablegung Christi beim Hostienschrein der Hinweis auf die ‘Grablegung’ der Hostie gegeben (= Depositio), die am Karfreitag symbolisch vorgenommen wird. Das Behältnis für die Hostie wird dadurch gleichzeitig zum ‘Heiligen Grab’.” SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 45.

³¹ V. SEKULES: Easter Sepulchre, in J. TURNER (ed.): *The dictionary of art* 9 (New York 1996) 680-682.

³² J.C. COX & A. HARVEY: *English church furniture* (London 1907) 75.

³³ Cf. W. KOCH: *Baustilkunde* (München 1994) 480. Ook J.J.M. TIMMERS: Piscinen, wandtabernakels en sacramentshuizen, in *De kunst van het Maasland II* (Assen 1980) 236. Ook in het overgrote deel van de 95 middeleeuwse kerken op Gotland is dit het geval: “På Gotland finns sakramentskåpet i regel i en nisch i korets norra mur, rakt norr om högaltaret.” STOLT: *Medeltida* 34.

³⁴ Twee merkwaaardige uitzonderingen zijn Ter Apel en Zweeloo waar de nis aan de

ontwikkeling van het vrijstaande sacramentshuis werd de traditionele situering aan de noordzijde van het koor gehandhaafd.³⁵ Dit is bijvoorbeeld het geval in de St. Bartholomeuskerk in het Limburgse Meerssen en in de Ludgerikirche te Norden (Oost-Friesland) (afb. 13). Deze situering van de tabernakel stemt opvallend overeen met de plaats van het Heilig Graf. Zo bevindt het paasgraf zich in Engeland "invariably on the north side of the chancel, and where this is aisled may be in the north aisle."³⁶ Hoewel de depositio in Duitsland meestal niet in het koor, maar in het schip plaatsvond, bevindt het Heilig Graf zich ook in dat land over het algemeen aan de noordzijde van de kerk, in een zijbeuk of een transeptarm.³⁷ Dat dit een toevalligheid betreft, is uitgesloten. Op grond van de in de voorgaande paragrafen aangetoonde inhoudelijke en uiterlijke samenhang tussen het Heilig Graf en de sacramentsnis mag tevens met betrekking tot de plaats in de kerk een zekere onderlinge beïnvloeding worden verondersteld. De vraag blijft echter bestaan waarom het juist de noordelijke koorwand betreft. In de literatuur omtrent het sacramentshuis wordt deze kwestie voorzover mij bekend is niet of nauwelijks aan de orde gesteld c.q. beantwoord. Het is aannemelijk dat de oorsprong hiervan moet worden gezocht in de traditie van het Heilig Graf. Wellicht is er een verband met de lezing van het paasevangelie, die volgens protocol aan de noordzijde plaatsvond.³⁸ Mogelijk is tevens dat de traditionele situering in de noordelijke koorwand in laatste instantie teruggaat op het 'oorspronkelijke' graf in de Anastasis-kerk op Golgotha. In de beschrijvingen van Jeruzalem-pelgrims uit de late Oudheid en de vroege Middeleeuwen wordt de baar waarop de dode Christus zou zijn afgelegd traditioneel gesitueerd aan de noordzijde van de grafkamer.³⁹ Deze noordelijke plaatsing van het Heilig Graf werd tot aan het eind van de Middeleeuwen in het kerkinterieur nagevolgd. Hiervan gaat de suggestie uit dat het kerkkoor, respectievelijk het kerkgebouw als geheel, tijdens de paasliturgie diende te worden opgevat als het graf zelf waar Jezus Christus was begraven en

zuidoostzijde van het koor is aangebracht. Als regel gold dus ook in ons land de noord- of noordoostzijde, maar strikt voorschrift was dat kennelijk niet. Zie R. STEENSMA: *Vroomheid in hout en steen* (Baarn 1984) en R. STEENSMA: Sporen van de katholieke eredienst in Hervormde Drentse kerken, in M.A.W. GERDING e.a.: *In alle onwetenschap, bijsterije unde wildicheyt, de Reformatie in Drente in de zestiende en zeventiende eeuw* (Delft 1998) 206-208.

³⁵ RAIBLE: *Der Tabernakel* 195: "Sie [sacramentshuizen, J.K.] stehen fast immer an der Chorwand der Evangelienseite (...)." Ook TIMMERS: *Piscinen* 236.

³⁶ COX & HARVEY: *English church furniture* 74-75. L.E. JONES: *The beauty of English churches* (London 1978) 329: An Easter Sepulchre is always on the north side of the chancel (...)." ³⁷ Dit valt op te maken uit de beschrijvingen van SCHWARZWEBER: *Das Heilige Grab* 10-30.

³⁸ Volgens kerkelijk voorschrift vond in de Middeleeuwen de evangelielazing aan de noordzijde plaats, terwijl de epistellezing aan de zuidzijde geschiedde. Cf. H. OLBRICH: *Epistel- und Evangelienseite*, in *Lexikon der Kunst* 2 (München 1996) 346.

³⁹ BROOKS: *The Sepulchre* 10: "Within the cave were lamps and the grave, which was probably on the north side, as later pilgrims report."

opgestaan. In het licht van deze omstandigheid was eigenlijk iedere middeleeuwse kerk derhalve een Heilig Grafkerk.

Wellicht kan de beschreven samenhang tussen de tabernakel en het Heilig Graf tevens een nieuw licht werpen op de raadelachtige aanwezigheid van twee sacramentshuis-structuren naast elkaar die zich met name in sommige Westfaalse kerken voordoet. H. Otte beschouwt dit gegeven als exponent van een bepaalde voorliefde voor het sacramentshuis in het laat-middeleeuwse Westfalen.⁴⁰ Deze aanname is echter onbevredigend daar ze niet verklaart op welke wijze in één kerk twee of drie sacramentshuizen tegelijk functioneerden. Waarschijnlijker is dat één van de 'sacramentshuizen' de functie diende van sepulchrum domini in de paasliturgie. Door de inhoudelijke associatie van het sacramentshuis met het graf van Christus en vice versa is het niet ondenkbaar dat het Heilig Graf in de late Middeleeuwen werd vormgegeven op de wijze die voor een sacramentshuis gebruikelijk was. In de abdijkerk van het Westfaalse Freckenhorst bevindt zich aan weerszijden van het altaar tegen de oostwand een laatgotisch vrijstaand sacramentshuis, terwijl een derde zich bevindt bij de koorgrens in het noordelijke dwarspand. Eén van deze drie exemplaren kan zijn gebruikt voor het ritueel van depositio op Goede Vrijdag. Vermeldenswaardig in deze context is dat in het derde exemplaar bij de koorgrens een reliek van het Ware Kruis wordt bewaard.⁴¹ Deze werd mogelijk gebruikt in de ceremoniële kruisverheffing voorafgaand aan de depositio op Goede Vrijdag. Beschikte het koor van deze kloosterkerk daarmee over een driedelige *Osteranlage*? Ook op Gotland trof ik in verschillende kerken twee tabernakel-achtige structuren naast elkaar aan, bijvoorbeeld in Björke (afb. 14), Fide, Sundre en Väskinda. In het interieur van deze dorpskerken bevinden zich aan de noord- of noordoostzijde in de koorwand twee vrijwel identieke nissen die meestal met houten of gietijzeren deurtjes konden worden afgesloten. Ook hier moet met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat één van deze nissen in gebruik was als Heilig Graf. Een direkte beïnvloeding van Gotland door Westfalen in dit opzicht is overigens niet ondenkbaar, daar beide gebieden in de Middeleeuwen nauwe culturele banden onderhielden.⁴²

⁴⁰ H. OTTE: *Handbuch der kirchlichen Kunst-Archäologie des deutschen Mittelalters* I (Leipzig 1883) 246: "In Westfalen waren die Sakramentshäuschen so beliebt, daß sich in manchen Kirchen drei (z.B. in der Wiesenkirche zu Soest und in der Kirche zu Freckenhorst), oder doch zwei (z.B. in der Paulskirche zu Soest, in der Reinoldikirche zu Dortmund und im Dome zu Münster vom Jahre 1537) vorfinden, von denen noch dazu einige mehrere Schränke enthalten (...)."

⁴¹ H. THÜMMLER: *Die Stiftskirche in Freckenhorst* (München/Berlin 1997) 14.

⁴² E. LAGERLÖF & G. SVAHNSTRÖM: *Die Kirchen Gotlands* (Kiel 1991) 28-29: "Ökonomisch und kulturell war Visby eng mit Westfalen und dem Rheinland verbunden, von wo viele der einflußreichsten Einwohner der Stadt herstammten. Visby wurde dadurch zum Einfallstor westdeutscher Kunststile, welche hier unter Einwirkung gotländischer Tradition mehr oder weniger stark wahrnehmbare nationale Sonderzüge erhielten."

Behalve de sacramentsnis, een piscina of een reliekenkastje treffen we op vele plaatsen nog andere nissen aan waarvan het gebruik niet uit de vorm of decoratie is af te leiden.⁴³ Op Gotland is dit bijvoorbeeld het geval in Eskelhem, Hablingbo, Lärbro, Silte en Tofta. Lärbro (afb. 15) en Tofta hebben een dubbele nis, Hablingbo zelfs een driedubbele.⁴⁴ In ons eigen land kan gedacht worden aan de nissen in het koor van Westeremden (afb. 16), Burgum en Sleen (afb. 17). In deze laatste kerk is sprake van maar liefst vijftien nissen in verschillende vormen en afmetingen. Over de liturgische functie van dergelijke nissen die overal in West-Europa in de koorwand kunnen worden aangetroffen is veelvuldig geschreven. Waarschijnlijk werden ze gebruikt voor het opbergen van het liturgische vaatwerk, wierook(vaten), kaarsen en oliën, de wijwaterkwast of de altaarbel. Ook kunnen ze een reliekschrijn of een kleine bibliotheek hebben bevat.⁴⁵ Gezien het soms grote aantal nissen kan tevens worden verondersteld dat één ervan in de periode rondom Pasen functioneerde als Heilig Graf. Stolt brengt bovendien de mogelijkheid naar voren dat naar de wijze van de Heilig Graf/sacramentsnis ook deze nissen een dubbelfunctie vervulden. Terwijl ze door het jaar heen dienst deden als opbergplaats voor het liturgisch vaatwerk, is het, gezien hun situering op een voor het Heilig Graf gebruikelijke plaats, namelijk in de (noordelijke) koorwand, niet ondenkbaar dat ze in de paastijd werden ingericht als sepulchrum domini. Als voorbeeld noemt hij de dubbele nis in de kerk van Lärbro (afb. 15).⁴⁶

4. Conclusie

Een vergelijking van de ontwikkeling van het Heilig Graf met die van de tabernakel in de Middeleeuwen legt een uiterlijke en inhoudelijke samenhang tussen beide liturgische elementen bloot. De liturgische betekenis van zowel het Heilig Graf als de sacramentsnis is geconcentreerd rondom het lichaam van Christus, dat, zoals vanaf de dertiende eeuw in toenemende mate werd benadrukt, in de vorm van het eucharistische brood reël present is in de katholieke misviering: beide dienen voor het bewaren van het heilig sacrament. Op Goede Vrijdag vond in veel kerken de ceremoniële begrafenis van een geconsacreerde hostie plaats, ten teken van de graflegging van Christus' lichaam. Als

Sicherlich gab es auch eine nicht unbedeutende Zuwanderung deutscher Baumeister, Steinmetze, Glasmaler und anderer Meister. Der westfälisch/rheinische Einfluß war während der Übergangszeit von der romanischen zur gotischen Epoche am stärksten, machte sich aber in der Bildkunst noch weit in das 14. Jahrhundert hinein geltend."

⁴³ STEENSMA: *Vroomheid* 35.

⁴⁴ Cf. STOLT: *Medeltida* 35.

⁴⁵ Zie bijv. STEENSMA: *Sporen* 206-208 en STOLT: *Medeltida* 34-37.

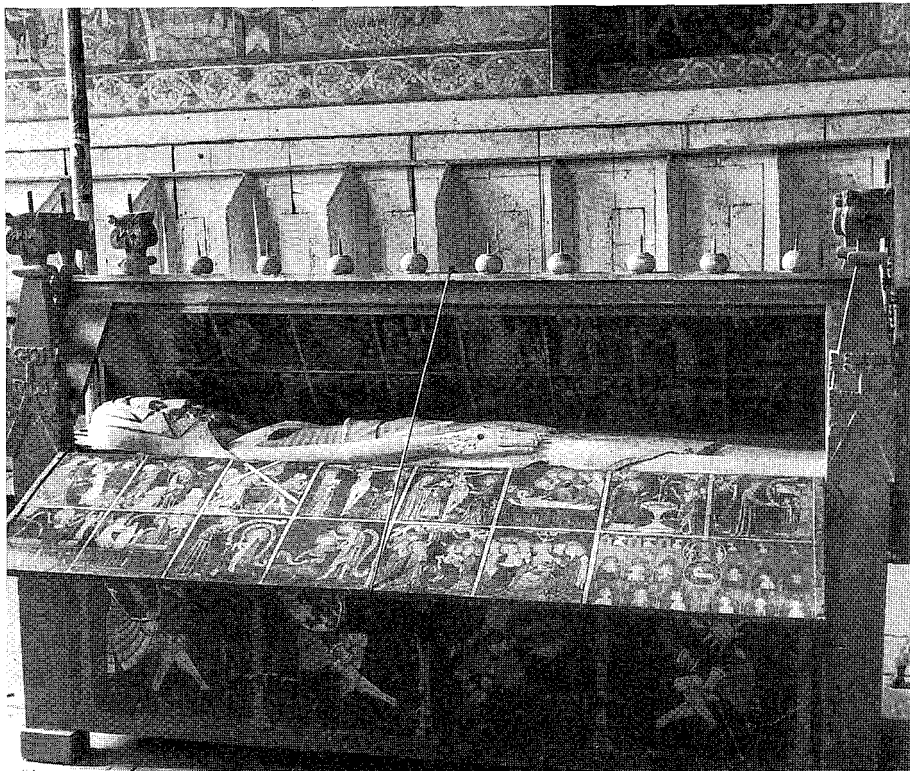
⁴⁶ STOLT: *Medeltida* 35: "I Lärbro finns en dubbelnisch nordväst om högaltaret, som under påskfirandet kan ha fungerat som en Kristi grav."

symbolisch graf diende dan een kleine nis in de koorwand ten noorden van het altaar. Dit Heilig Graf vertoont een opvallende parallel met de sacramentsnis. Vanaf de vroege Middeleeuwen is bekend dat de bewaarplaats van de hostie soms werd opgevat als het graf van Christus op Golgotha, dat getuige enkele sacramentstorens dan ook wel diende als model voor de tabernakel. Deze samenhang wordt op diverse plaatsen in het laatmiddeleeuwse kerkinterieur bevestigd. Heilig Graf en sacramentsnis zijn op enkele plaatsen tot een eenheid versmolten, en het is niet ondenkbaar dat daar waar beide niet als afzonderlijke nissen aanwezig zijn, één nis diende als sacramentshuis annex Heilig Graf. In het algemeen bevinden sacramentsnis en Heilig Graf zich in elkaars onmiddellijke nabijheid, namelijk aan de noord- of noordoostzijde van de koorruimte. Vanuit deze samenhang kan op plaatsen waar twee of meer 'sacramentshuizen' naast elkaar worden aangetroffen, één exemplaar hebben gefunctioneerd als sepulchrum. Mogelijk mag eenzelfde gebruik worden verondersteld voor één van de vele nissen die in veel West-Europese kerken in de koorwand zijn aangebracht. Aldus ontstaat een beeld van wederzijdse beïnvloeding van het Heilig Graf en het sacramentshuis, waarmee enkele specifieke kenmerken van beide elementen in een nieuw perspectief geraken.

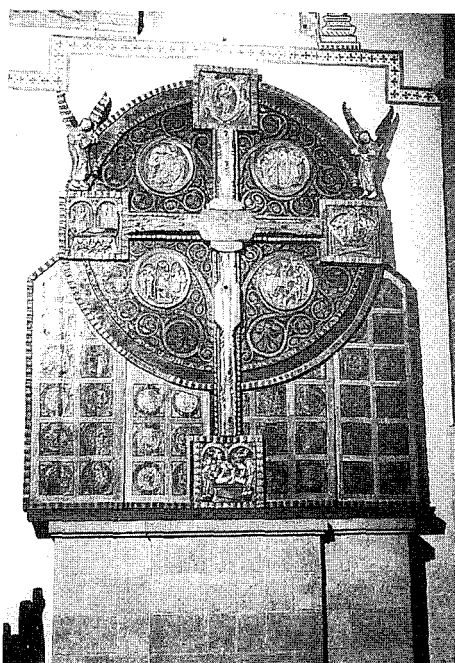
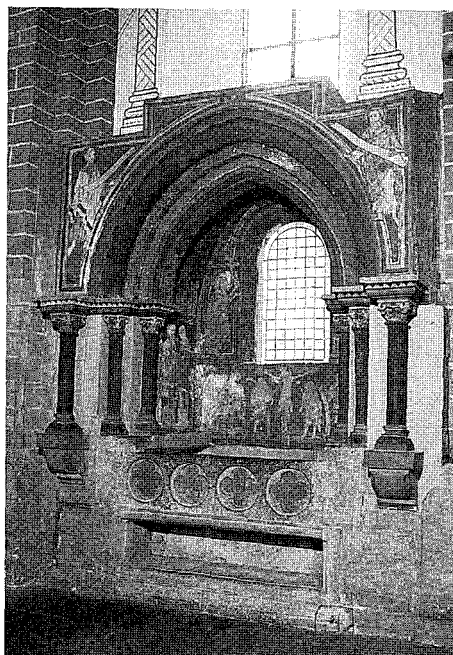
Summary

This article gives an outline of the coherence between the Easter Sepulchre and the aumbry in the medieval church interior. In the course of the Middle Ages, the Easter Sepulchre develops as the *mise-en-scene* for the easter liturgy. In cases of deposition of the host, a close connection with the aumbry can be observed. As both the Easter Sepulchre and the aumbry serve as a receptacle for the consecrated host, conceived as the true body of Christ, the liturgical basis for mutual influence is presupposed. This assumption is confirmed by the theological conception of the aumbry as *sepulchrum domini*, resulting in a number of "sacrament-towers" modelled after the Anastasis in Jerusalem. There are clear parallels in the design of Easter Sepulchres and aumbries in the Middle Ages, and both are sometimes combined in one monumental unity. In general, they can be found within very short distance in the north wall of the chancel. This points out to the possibility that one niche sometimes served joint purposes. In churches where two or three aumbry-like structures can be found, one possibly had a function as an Easter Sepulchre. The same might be the case for one of the niches found in many Western European churches. Thus, an image of mutual influence between the Easter Sepulchre and the aumbry comes to light, wherein some specific features of both elements are put in a new perspective.

Correspondentie-adres: drs. J.E.A. Kroesen, p.a. Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Groningen, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, 9712 SL Groningen.

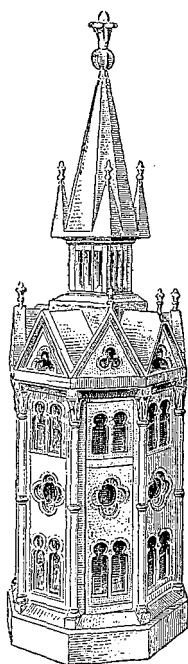


1. Het Heilig Graf in Wienhausen is uitgevoerd als een sarcofaag.
2. In Mazzarino wordt deze Christusvoorstelling op Goede Vrijdag van het kruis afgenomen en met ingeklapte armen in de barokke grafkist gelegd.



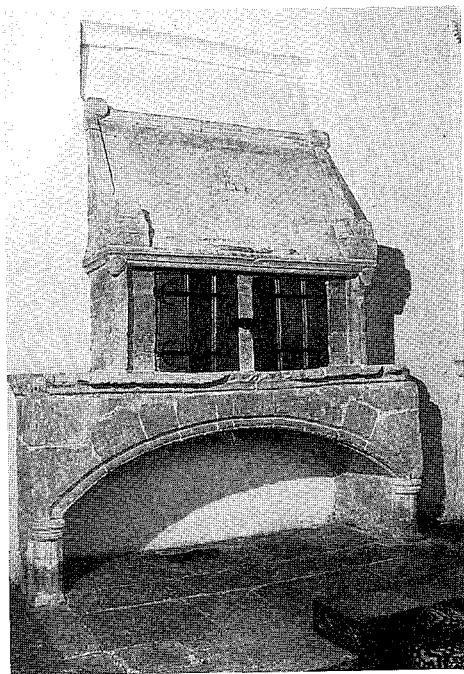
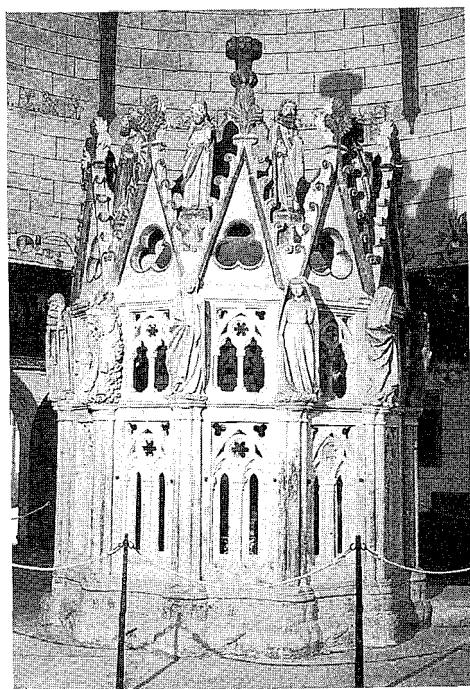
3. Heilig Grafnis in de St. Maria zur Höhekerk te Soest in Westfalen.

4. Het Scheibenkreuz in dezelfde kerk is in samenhang met het Heilig Graf ontstaan.



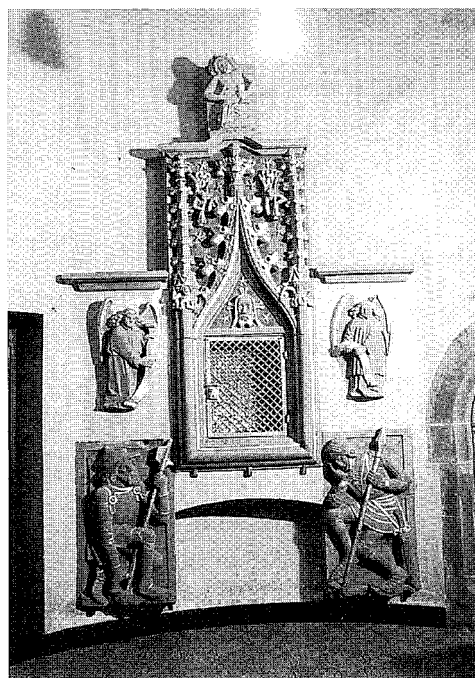
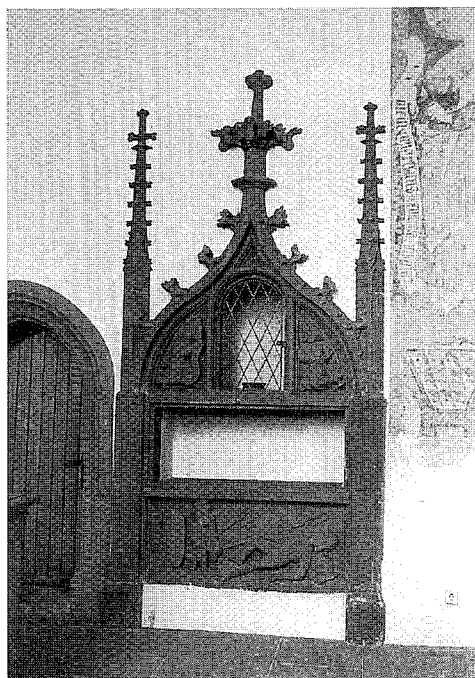
5. De tempelierskerk van Torres del Rio is gebouwd naar het voorbeeld van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem.

6. Deze sacramentstoren in Sénanque is vormgegeven als een schaalmodel van de Heilig Grafkerk in Jeruzalem.

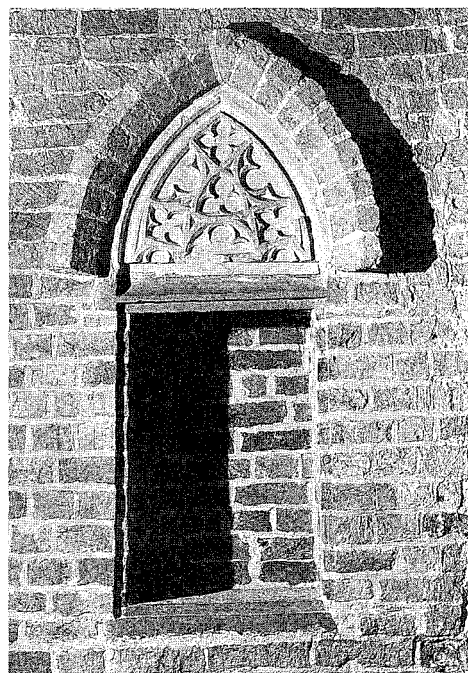
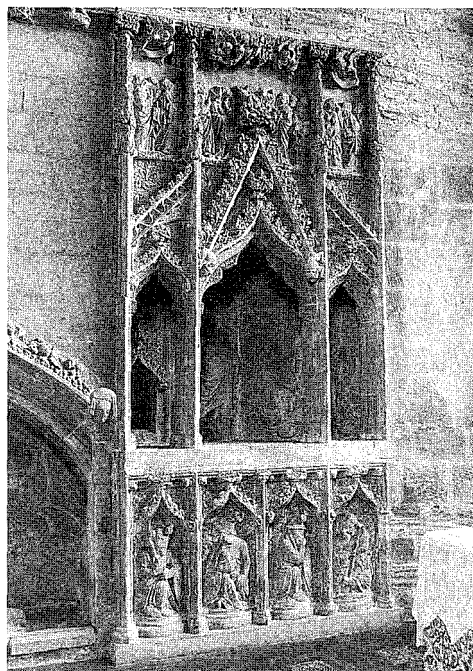


7. Het Heilig Graf in de Munsterkerk van Konstanz vertoont een grote gelijkenis met de sacramentstoren van Sénanque.

8. In Twywell zijn Heilig Graf en sacramentsnis gecombineerd.

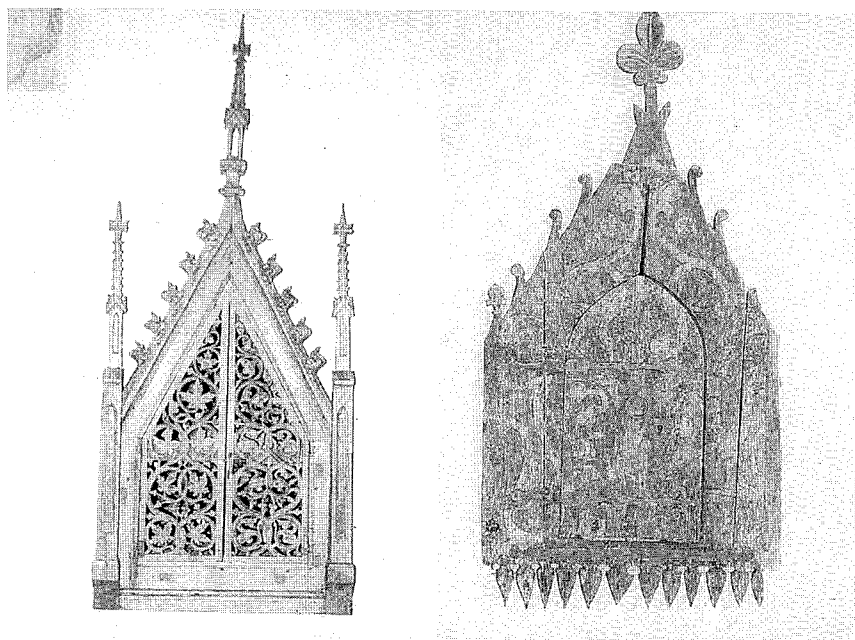
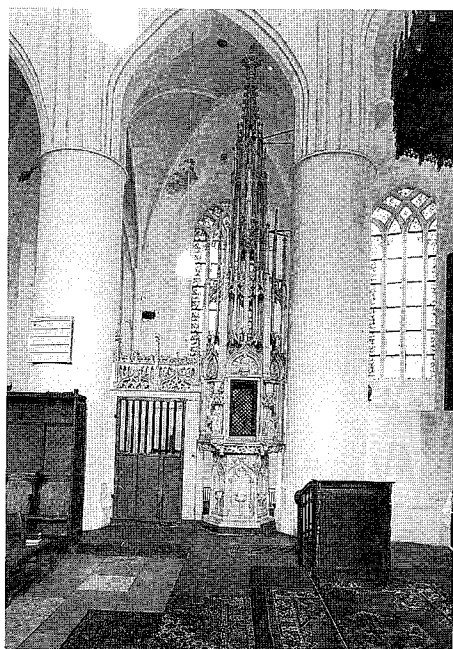


9. Heilig Graf en tabernakel zijn in Ötlingen binnen dezelfde muurboog gevat.
 10. In Schönau bevindt het Heilig Graf zich meteen onder de sacramentsnis.



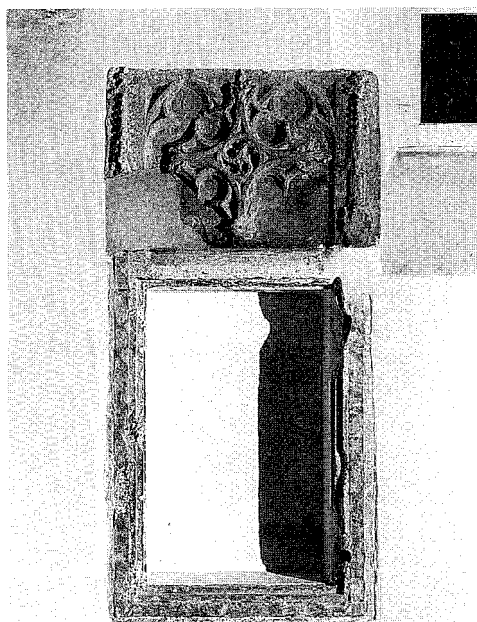
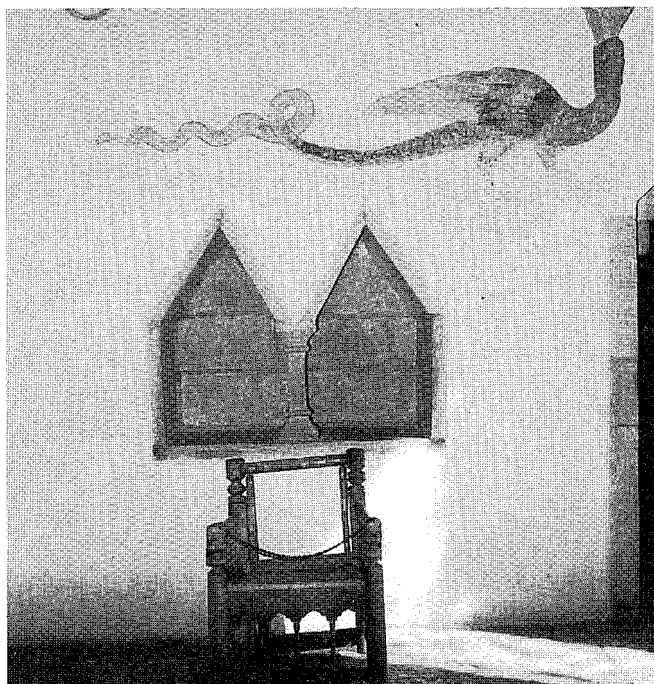
11. Deze monumentale wandnis in Hawton diende waarschijnlijk een dubbele functie als Heilig Graf en tabernakel.

12. Sacramentsnisje in de noordmuur van het koor in de N.H. kerk te Roden.



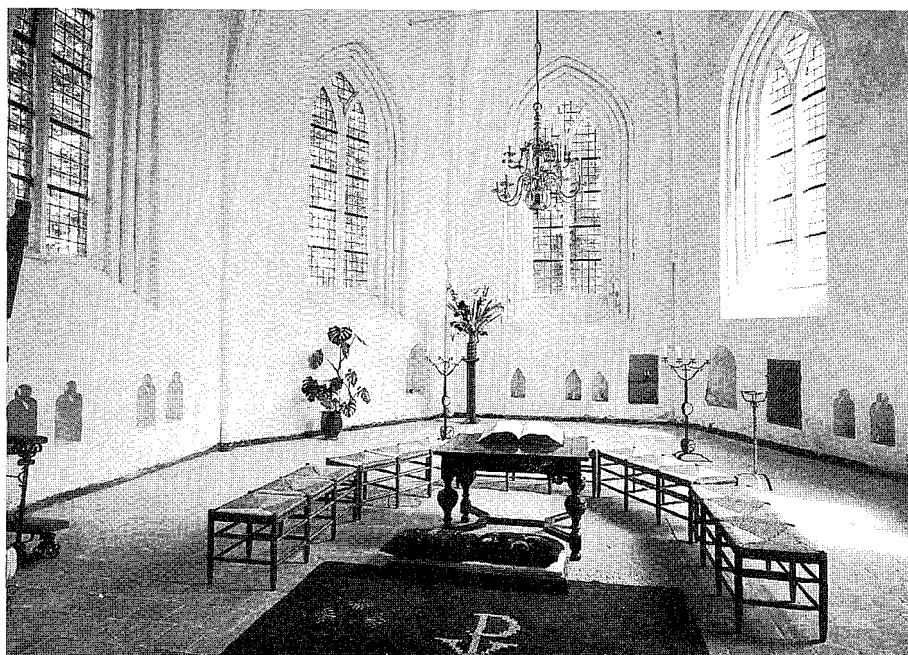
13. Het vrijstaande sacramentshuis in de Ludgerikirche te Norden bevindt zich aan de noordzijde van de koorruimte.

14. In Björke treffen we naast elkaar twee vergelijkbare sacramentsnissen aan in de koorwand.



15. De dubbele nis in de noordwand van het koor te Lärbro kan hebben gefunctioneerd als Heilig Graf.

16. Sacramentsnisje in de noordelijke koormuur van de N.H. kerk in Westeremden.



17. In het koor van de N.H. kerk te Sleen bevindt zich een reeks van vijftien nissen.